

Sociaal-Emotioneel Leren in de basisschool

Deel III Concrete leergebieden

III 2. Relationele en seksuele vorming

Inhoudstafel

III 2. Relationele en seksuele vorming

- 2.1. RSV als leergebied voor iedereen 3
- 2.2. Referentiekader: criteria gezond seksueel contact 3
- 2.3. Overzicht van seksueel gedrag (en passend pedagogisch reageren) tot 12 jaar 5
- 2.4. Seksualisering: oververhitting en onderkoeling 8
- 2.5. De context van RSV: gezonde begrenzing 8
- 2.6. Zelfzorg en omgevingsbewustzijn 10
- 2.7. Invulling van het leergebied RSV – Leeftijdsgebonden beleidskeuzes 11
 - Vanuit onze antroposofische visie 11
 - Leeftijdseigen in dialoog gaan 11
 - Voorlichting – uitdrukkelijk praten met de kinderen over seksualiteit 13
 - Jonger dan de vierde klas 13
 - Vierde klas 13
 - Vijfde klas 14
 - Zesde klas 15
 - Preventieve maatregelen 17
 - Over opmerken en melden van misbruik 17
 - Informeren van ouders 18
 - Peuters en kleuters 18
 - Eerste, tweede, derde klas 19
 - Vanaf de vierde klas 19
 - Vijfde klas 20
 - Zesde klas 20
 - Wat bij een voorval van seksueel getint grensoverschrijdend gedrag? 22
- 2.8. Concrete voorvallen op school getoetst aan de zes criteria 22

III 2. Relationale en seksuele vorming (RSV)

2.1. RSV als leergebied voor iedereen

Mensen zijn seksuele wezens. Kinderen en jongeren ontwikkelen een seksuele identiteit en experimenteren met relaties en seksualiteit. Alle sociaal-emotionele vaardigheden die op school worden doorgegeven, raken aan de eigen ontwikkeling van de leraar. Dat geldt ook voor relationele vaardigheden en de seksuele aspecten daarvan. Hoe je als leraar omgaat met seksueel getint gedrag van kinderen, wordt mee bepaald door je eigen ervaringen en overtuigingen. Ook familiale, maatschappelijke en culturele normen drukken hun stempel.

Je omgang met dit thema zal voor kinderen het best werken wanneer je over voldoende kennis beschikt. Die kan je helpen inschatten waar het nodig is bijsturend op te treden. Door je te informeren, zullen concrete situaties je minder overvallen. Seksueel getinte uitspraken en handelingen door kinderen, zullen meer vanzelfsprekend gaan horen bij wat kinderen nu eenmaal onderzoeken. Voor de begeleiding van sociaal-emotionele vaardigheden, helpt het als je goed weet vanuit welk kader je kijkt. Over een kader voor de seksuele en relationele ontwikkeling van kinderen, gaan de volgende paragrafen.

2.2. Referentiekader

Een school is niet de meest geschikte context voor seksueel experimenteelgedrag. Maar het seksuele ontwikkelingsproces stopt niet als kinderen op school zitten. Elke school wordt dus met vormen van seksueel (grensoverschrijdend) gedrag geconfronteerd. Omgaan met relaties en seksualiteit en zorg dragen voor de fysieke integriteit van de leerlingen, maakt dan ook deel uit van de taken van de school. Het leergebied RSV wordt onderbouwd door de drie uitgangspunten voor alle uitwisselingen in onze school: veiligheid, verantwoordelijkheid en respect. We willen de kinderen leren veilig, verantwoordelijk en respectvol met zichzelf en met elkaar om te gaan, ook waar het gaat om lichamelijkeheid. Deze drie basispijlers werden door deskundigen (sensoa.be) verfijnd tot de volgende **zes criteria** die aangeven of er voldaan is aan de voorwaarden voor gezond seksueel contact.

Toestemming

Zijn alle betrokken kinderen het eens met wat er gezegd en gedaan wordt? Is het plezierig voor iedereen? Willen we dit allebei?

Vrijwilligheid

Er is geen sprake van dwang of druk. Niemand doet iets of laat iets toe uit angst of voor een beloning. Het gaat dan bijvoorbeeld om de vrees uit een (digitale) groep geweerd te worden of vriendschap te verliezen. Bij beloningen die een kind omkopen, kan het gaan om snoep of om een uitnodiging voor een verjaardagsfeestje. 'Als de ander wat ik zeg of doe niet prettig vindt, houd ik op en dring niet verder aan. Ik laat niet toe of doe niet wat ik eigenlijk niet wil.'

Gelijkwaardigheid

Seksueel getinte uitspraken en contacten zijn enkel oké tussen leeftijdsgenoten met hetzelfde ontwikkelingsniveau. Machtsmisbruik en ongewenste ervaringen ontstaan wanneer rijpere kinderen zich richten tot dromerige klasgenoten, oudere kinderen tot veel jongere, sterkere kinderen tot veel zwakkere of soms ook omgekeerd.

Passend bij de seksuele ontwikkeling

Kinderen uiten en onderzoeken hun seksuele gewaarwordingen anders al naargelang hun leeftijd. Aanvaardbare openlijke auto-erotische gedragingen door een peuter bijvoorbeeld, kunnen bij een negenjarige problematisch zijn. Omgekeerd is het zorgwekkend wanneer een jong kind experimenteert als een tiener.

Passend in de context

Seksueel getint gedrag op een plaats of een moment waar het anderen stoort, beledigt of schokt is niet oké. Plaats en moment moeten voldoende emotionele veiligheid garanderen.

Zelfrespect

Seksuele handelingen kunnen fysieke, emotionele en psychische schade toebrengen als niet aan bovenstaande criteria is voldaan. Het is belangrijk dat kinderen leren niets te doen of toe te laten wat schadelijk kan zijn voor henzelf. Dat betekent geen risico's nemen die hun gezondheid of veiligheid in gevaar brengen en leren stilstaan bij de gevolgen van hun gedrag. Breng ik mezelf in moeilijkheden door dit te doen of door dit toe te laten?

Meer over deze criteria en over passend seksueel gedrag, vind je op de website van Sensoa, het Vlaams expertisecentrum voor seksuele gezondheid. Het Sensoa **Vlaggensysteem** is een methodiek die aan leerkrachten een instrument biedt om seksueel gedrag in te schatten en om gepast te reageren. Aan de hand van bovenstaande criteria, wordt seksueel gedrag ingedeeld van oké naar helemaal niet oké. Verschillende kleuren vlaggen geven aan of gedrag bij de normale ontwikkeling hoort of niet en hoe problematisch bepaalde gedragingen zijn. De '**Normatieve lijst**' (snel op internet te vinden via die zoekterm) hoort bij het vlaggensysteem. De lijst geeft een uitgebreid **overzicht** van wat vandaag geweten is over seksueel gedrag van kinderen en jongeren. Allerlei gedragingen en situaties worden per leeftijd beschreven en getoetst aan de criteria. In de meest recent herwerkte versie is er aandacht voor signalen van seksueel misbruik en voor gender- en cultuurdiversiteit.

In een Steinerschool geldt als eerste breed referentiekader de antroposofische visie op de ontwikkeling van kinderen. Zij schenkt onder meer een ruimer, spiritueel kader voor wat we aan kinderen willen meegeven over voortplanting en over liefdevolle, menselijke seksualiteit. Bij vragen naar aanleiding van concrete seksueel getinte situaties op school, biedt wat je kan lezen op de site van Sensoa een zinvolle aanvulling en praktische handvatten.

sensoa.be

sensoa.be/seksuele-ontwikkeling-van-kinderen-en-jongeren

sensoa.be/vlaggensysteem-hoe-reageren-op-seksueel-grensoverschrijdend-gedrag

sensoa.be/materiaal/omgaan-met-seksueel-grensoverschrijdend-gedrag-op-school

Via deze laatste link, krijg je toegang tot twee documenten waarin men mee denkt over de seksuele ontwikkeling en gedragingen van kinderen, **specifiek op school**. Het eerste document schetst aspecten van een onderbouwde schoolvisie met tips op het vlak van communicatie en beleid rond seksuele integriteit. Het tweede document belicht de praktijk met een duidelijke bespreking van **concrete situaties** aan de hand van tekeningen.

2.3. Overzicht van seksueel gedrag (en passend pedagogisch reageren) tot 12 jaar

De seksuele ontwikkeling van kinderen begint van bij de geboorte. Een **baby** raakt vertrouwd met de **eigen lichamelijkeheid** dankzij aanrakingen en liefkozingen. Vertrouwde geluiden en geuren geven een veilig gevoel. Zuigen voelt aangenaam en beschermend. **Auto-erotisch** gedrag (het aanraken van de eigen geslachtsdelen omdat het prettig voelt) komt vanaf het eerste levensjaar min of meer bewust voor. Jonge kinderen tot een jaar of acht kunnen zelfstimulerend gedrag tonen zonder daarbij onderscheid te maken tussen wat je publiekelijk doet en wat privé is.

Peuters worden nieuwsgierig naar hun eigen lichaam en naar dat van anderen. Ze beleven welbehagen bij knuffelen, stoeien, kietelen en kusjes geven. Zij zien het verschil tussen jongens en meisjes en benoemen die **verschillen** zoals ze alles wat ze leren kennen **benoemen**. Een meisje kan in een spel beweren dat ze een jongen is en omgekeerd doordat lichamelijke kenmerken nog niet als bepalend worden ervaren. Kinderen van drie raken soms graag de geslachtsdelen van andere kindjes aan zonder te beseffen dat het om intieme plaatsen gaat die extra gevoelig zijn. Als de **'vieze' woorden** die ze ergens hebben opgepikt, een grote uitwerking blijken te hebben, worden ze daardoor nog interessanter. Bewust negeren kan deze fase helpen uitdoven. Bij herhaling, kan je als leerkracht meer gepaste woorden aanreiken, op een gewone toon die het 'spannende' gebied uit de taboesfeer haalt.

Kleuters weten dat ze voor altijd een jongen of een meisje zijn en worden wakker voor rolpatronen en voor sociale regels over wat past en niet. Ze trekken zich terug in een hoekje voor hun **seksueel getint spel**. Rollenspelletjes als doktertje en vadertje en moedertje zijn aan de orde. Het komt geregeld voor dat kleuters experimenteren met voorwerpen. Het is echter gevaarlijk en kan pijn doen om een knikker of stokje in elkaars vagina of anus te stoppen of een elastiekje vast te maken rond de penis. Die experimenten worden dan ook meteen gestopt door de leerkracht die ze vaststelt of er over hoort, simpelweg omdat kinderen elkaar daarmee pijn kunnen doen. Kleuters kunnen een heel hechte band ervaren met één van hun ouders, met een kindje van de klas of met de juf of meester, al dan niet van hetzelfde geslacht. Het gaat om **diepe gevoelens** die lijken op verliefd zijn en door het kind als iets moois en waardevols worden ervaren. Respect daarvoor is op zijn plaats. Ook in die zin dat de volwassene de relatie tot het kind gezond houdt door grensrespecterend om te gaan met de blijken van genegenheid. Eigen behoeftes mogen er niet toe leiden dat de volwassene zelf kinderen extra zou aanhalen.

Kleuters zijn heel geïnteresseerd in **zwangerschap en geboorte** en stellen er vragen over. Ze willen graag weten waar ze vandaan komen en waar ze waren toen ze nog niet geboren waren. Het concrete voortplantingsverhaal geeft hen feiten die voor hen losstaan van seksualiteit maar ook van de liefde die hun ouders naar hen heeft doen verlangen. Op deze leeftijd is een getuigenis over hoe wonderlijk het is dat zij zo graag naar de aarde kwamen en een plekje hebben gevonden bij hun ouders, een gepaster antwoord. Jonge kinderen zijn immers nog niet volledig ontwaakt als aardebewoners en staan nog dicht bij **hun geestelijke oorsprong**. Tot in de lagere schoolleeftijd, staan zij open voor informatie die hen in een beeldende taal wordt aangereikt. Dankzij die **beelden** ervaren zij op een andere manier samenhang en betekenis dan via het intellectuele begrip.

Een kleuter van vijf vraagt waar de baby'tjes vandaan komen. Zijn ouders leggen hem uit hoe een zaadje en een eicel uitgroeien tot een kindje dat dan geboren wordt. Ze halen er zelfs een platenboek bij dat toont hoe een mama en papa samen in bed een kindje maken. De kleine jongen aanhoort en bekijkt het allemaal, kijkt dan zijn ouders vragend aan en zegt : "Oké, maar vertel het nu eens écht."

Een kleine jongen van vier verwacht samen met zijn ouders de geboorte van zijn zusje. Op een stille middag, alleen thuis met mama, komt hij met vragen die hij uiteindelijk vanuit zijn eigen wijsheid beantwoordt.

- Waar was ik toen ik nog niet geboren was?
- Toen was jij net als het kindje dat bij ons gaat komen wonen in mama's buikhuisje.
- En waar was ik daarvoor?
- Toen was jij als een wens, in een droom van mama en papa die je heel graag wilden leren kennen.
- En waar was ik toen mama en papa zelf nog klein waren?
- Waar was jij toen, denk je, toen mama zelf nog klein was en bij Bomma en Bompa woonde?
- Dat weet ik! Toen jullie klein waren, was ik héél groot.

In de **lagere school** houden kinderen hun seksueel **experimenteel gedrag** graag verborgen voor volwassenen. Sommige gedragingen zullen passend zijn, andere grensoverschrijdend. De Normatieve lijst werpt daar een licht op zodat je als leerkracht kan inschatten hoe je het best reageert als je er weet van krijgt. Via uitgesproken **tekeningen en schuine moppen** (die ze niet noodzakelijk helemaal doorhebben) kan het er wel eens grof aan toe gaan. Dat gedrag mag zeker begrensd worden. Het versterkt de neiging van kinderen om seksualiteit als iets raars en vies te gaan zien waarover niet gewoon kan gepraat worden.

Masturberen op plekken waar de anderen je niet zien, komt voor vanaf de leeftijd van acht jaar. Vooral jongens doen het ook samen. Het is 'normaal' gedrag dat je als leerkracht ook zo kan benoemen terwijl je vraagt om het op school achterwege te laten.

Wanneer kinderen elkaars kleine trekken beginnen opmerken, kiezen ze ook voor een identificatie met ofwel de jongens ofwel de meisjes. Jongens noemen meisjes flauw, meisjes vinden jongens te wild. Deze tweedeling maakt het moeilijk voor kinderen die zich niet thuis voelen bij het **stereotiepe meisjes- of jongensgedrag**. Voor hen, en bij uitbreiding voor iedereen in de klas, is het fijn dat zachtere waarden net zo goed met jongens geassocieerd worden als krachtige initiatieven met meisjes. Dat is een aandachtspunt voor de leerkracht die bij het inrichten van spel- en lesactiviteiten, de stereotiepe indeling van ‘sterke jongens en nette meisjes’, bewust kan doorbreken.

Jongens en meisjes verschillen van elkaar en verzekeren zich over het algemeen van hun plek in de groep op een andere manier. Toch gaat het er vooral om dat we respectvol als mensen met elkaar omgaan, op welke manier we onze gevoelens of voorkeuren verder ook uiten. In onze samenleving is **genderdiversiteit** bespreekbaar geworden. De binaire opvatting die stelt dat iedereen of man of vrouw is, met de daarbij horende typische gedragingen en uiterlijke kenmerken, geldt niet langer als enige norm. Ook homoseksualiteit werd uit de taboesfeer gehaald. ‘Homo’ of ‘lesbo’ als scheldwoorden, verdienen absoluut een pedagogische reactie.

Lagere schoolkinderen beginnen belang te hechten aan **privacy**. Zich omkleden in het openbaar voelt vanaf hun negende jaar niet meer comfortabel. Dat gaat samen met hun verhoogd zelfbesef op deze leeftijd.

Kinderen van tien nemen gretig kennis over seks op van vrienden en uit de **(digitale) media** maar weten of begrijpen vaak nog maar weinig. Ze leven met vragen die ze niet meteen zullen stellen maar waarop je als leraar een antwoord kan geven wanneer zich terloops een gelegenheid voordoet. Ruwe, schunnige opmerkingen over **lichamelijke veranderingen**, versterken onzekerheid en schaamte. Daar bewust bij stilstaan en rustig informeren, geeft kinderen het signaal dat die veranderingen er bij horen. Zij horen geen aanleiding te zijn tot kwetsende taal.

In de lagere school steken de eerste echte **verliefdheden** de kop op waar heftige gevoelens bij horen. Vanaf ongeveer acht jaar, beginnen de eerste schuchtere aanrakingen zoals handen vasthouden en dicht bij elkaar zitten. De helft van de verliefde kinderen tussen tien en twaalf jaar, zoenen elkaar al op de wang.

Kinderen kunnen heel erg schrikken als ze ongewild op een pornosite terechtkomen. Dat kan gebeuren als ze ‘spannende’ woorden googelen of door een computervirus. Onderzoek (bron: Sensoa) leert dat vandaag 40% van de acht- tot twaalfjarigen al eens naaktbeelden zag op internet. Elf- en twaalfjarigen gaan vaak zelf op zoek naar **seksuele beelden**. Soms doen ze dat samen met oudere kinderen in huis. Wat ze te zien krijgen, vraagt om bijsturing met informatie over seksuele relaties in het echte leven. Die vinden plaats tussen gelijkwaardige partners die op alles ja of neen kunnen zeggen, samen kiezen wat en hoe, samen plezier beleven en veilig vrijen. Gezond seksueel contact, beleef je met iemand met wie je een gelijkwaardige relatie hebt, die je vertrouwt en bij wie je je veilig voelt. Niemand ziet er in het echt uit als de acteurs, wat er niet toe doet om aantrekkelijk te zijn.

2.4. Seksualisering : oververhitting en onderkoeling

Via onder meer songs, muziekclips, reclameadvertenties, seksueel getinte taal, pikante gespreksonderwerpen en aangebrande humor op radio, televisie en internet zijn seksueel geladen boodschappen alomtegenwoordig in onze samenleving. Daaraan ontsnappen ook kinderen niet. Zo ontstaat een eenzijdig beeld over relaties en over wat een mooi lichaam is. Samen met de opgedrongen stereotypen rond verleiden en aantrekkelijkheid, leidt deze eenzijdige aandacht voor seks tot een ongezonde seksualisering van ons dagelijkse leven. Er is tegelijkertijd sprake van oververhitting en van onderkoeling. De seksuele dimensie wordt openlijk en vaak **getriggerd** in een oververhitte sfeer. Daarnaast wordt seksualiteit veelal herleid tot **uiterlijkheden** en stereotypen, in een koele, materiële en onpersoonlijke context.

De positieve kant van deze alomtegenwoordigheid is dat er daardoor ook taboes sneuvelen. Seksualiteit wordt meer **bespreekbaar**. Seksuele energie wordt minder beschouwd als iets dat kost wat kost verzwegen en onderdrukt moet worden. Het is immers ook een scheppende kracht die aan de oorsprong ligt van alle leven. Gezonde seksuele ontwikkeling, houdt onder meer in dat die kracht persoonlijk en in respectvolle relaties beleefd kan worden. Eén van de aspecten van seksuele opvoeding, is het kritisch leren kijken naar reclame en clips als tegenwicht voor de negatieve impact ervan op het zelfbeeld van kinderen en jongeren.

2.5. De context van RSV: gezonde begrenzing

Vrije en opbouwende seksuele relaties komen tot stand waar partners samen kiezen waar de grenzen liggen en zichzelf en de ander daarin respecteren. Het is een spel van geven en nemen tussen twee mensen die een ervaring delen. Bij seks gaat het om gedeelde intimiteit. Dezelfde condities gelden echter in een school voor alle situaties waarin mensen met elkaar samenwerken en kinderen met elkaar spelen. Welke afspraken maken we? Wat kan voor jou, wat klopt voor mij? Is deze knuffel die dit kind vraagt een warm antwoord dat het kind ondersteunt? Het kan ook dat ik als leerkracht een grens voel. Het is voor mij te dicht of te vaak. Of misschien houdt het dit kind naar mijn gevoel op deze leeftijd te afhankelijk. Door mijn grens **vriendelijk en duidelijk** aan te geven, leren kinderen hoe ook zij dat kunnen doen.

Grensrespecterend gedrag is aan de orde in veel, niet expliciet seksuele, situaties. Het begint bij **eerbied** voor de lichaamstaal van het kleine kind. Op schoot getrokken worden of aangeraakt worden tegen je wil, is niet fijn. Geen enkel kind zou moeten leren dat het er nu eenmaal bij hoort dat men je signalen negeert en je grenzen overschrijdt. Integendeel. Kinderen hebben het recht veilig thuis te komen in hun lichaam. Relationale en seksuele vorming op school houdt in dat kinderen in voldoende leersituaties **ondervinden** dat ze zelf kunnen aangeven wanneer het 'echt ja of anders neen' is. Dat ze samen tot een spel leren komen waarin niemand de baas is. Dat de speelplaats een veilige plek is waar **'Stop!' ook stop betekent**.

Leeractiviteiten waarbij er aandacht is voor de waardevolle, **authentieke ontmoeting** met de begrenzen- de kwaliteit van onze materiële omgeving, maken in brede zin eveneens deel uit van het leergebied RSV. Denk daarbij aan het contact met natuurlijke materialen, het ervaren van de elementen water, lucht, aarde en vuur, het werken met vloeibare en vaste stoffen als verf, bijenwas en hout, eenvoudig buiten zijn in weer en wind, **Kunstzinnige ervaringen** sluiten aan bij de eerbied van kinderen voor de schepping, waarvan ze zelf vanuit hun natuur deel uitmaken. De basis van een gezonde en respectvolle omgang met zichzelf, de ander en de omgeving wordt mee gelegd door het beleven van kleuren en vormen, van contrasten en harmonie, van klinkers en medeklinkers en de uitdrukking ervan in letters en in euritmie. Verhalen die een dieper aanvoelen van de menselijke vruchtbaarheid aanreiken, doen recht aan de geestelijke werkelijkheid achter de biologische feitelijkheid.

Onvoldoende aandacht voor wie het kind is, kan leiden tot grensoverschrijdende situaties. Bij overdadige aandacht, gebeurt hetzelfde (zie ook 'Over verwaarlozen en verwennen' p 76). Ouders en leraren kunnen **te dicht komen** met wat ze menen te weten over het kind of met hun verwachtingen over het kind. Zo ontstaan sterk uiteenlopende gedragingen bij kinderen. Enerzijds komen zij tegemoet aan hun rol als 'etalagekind', het kind op wie ouders trots zijn. Anderzijds barsten ze soms uit, schoppen ze letterlijk tegen de schenen van hun ouders of leerkrachten. Het modelkind lijkt dan plots onhandelbaar. Dat wordt vaak geïnterpreteerd als verwend, ondankbaar en zelfs gestoord gedrag. Meer dan dat is het een poging van het kind om aan te geven dat het last heeft van het keurslijf van de rol die het krijgt toebedeeld.

De lovende maar ook veeleisende ouders en leraren maken het kind onvrij. Eigenheid en **autonomie** staan op het spel, voor het kind én voor de volwassene. Wanneer persoonlijke grenzen onduidelijk zijn, komt het punt waarop het allemaal te veel is: "Nu is het genoeg!". Door escalatie bij het zoekende kind of bij de vermoeide volwassene, wordt dan uiteindelijk wel een duidelijke grens bereikt.

De kracht van het **voorbeeld** door de volwassenen, is ook in dit gebied de sleutel tot het bestendigen van gezonde gewoontes bij kinderen. Wat betekent grensrespecterend gedrag in ons lerarenteam en in onze relaties met de ouders? Hoe wordt er omgegaan met situaties die als ongemakkelijk of onveilig ervaren worden? Zetten we elkaar soms onder druk om iets gedaan te krijgen? Worden we soms geïntimideerd? Durven we dat benoemen zodat de gelijkwaardigheid en ieders zelfstandigheid hersteld kunnen worden?

2.6. Zelfzorg en omgevingsbewustzijn

Wanneer een dubbelzinnige zinspelende opmerking door de ontvanger als onrespectvol ervaren wordt, gaat het niet op te beweren dat 'iedereen toch tegen een grapje moet kunnen'. Als een aanraking niet gewenst is, betekent het niet dat diegene die aangeeft dat hij of zij het niet wil, 'saai is'. Zulke oordelen over gebrek aan humor of overdreven preutsheid, vergoelijken een klimaat waarin grensoverschrijdend gedrag geminimaliseerd wordt.

Het kan best zijn dat het grapje voor iemand anders oké is. Diezelfde aanraking wordt door een andere persoon misschien verwelkomd. Gedrag wordt grensoverschrijdend en daardoor ongepast, binnen een relatie. Over iemands grenzen gaan nadat hij of zij die aangaf, hoort eenvoudigweg niet. Dat besef is nog volop in ontwikkeling vandaag de dag.

De tijdsgeest wil dat de evenwaardigheid van individuen in professionele en persoonlijke relaties, geen dode letter blijft. Dat betekent dat verhoudingen tussen mensen niet langer gebaseerd kunnen zijn op de macht van de ene over de andere. De wil van ieder mens en zijn of haar bekwaamheid om keuzes te maken, zijn een hoog menselijk goed. Ieders **vrije wil** telt.

Kinderen die leren aan te voelen wat ze nodig hebben en ruimte krijgen om dat uit te drukken, worden socialer. Ze hebben geen behoefte aan storend of eisend gedrag vanuit een tekort. Ze voelen zich door de leraar ernstig genomen en vertrouwen hem of haar daardoor. De leidende autoriteit van de leerkracht wordt minder in vraag gesteld door kinderen die goed in hun vel zitten. Hetzelfde geldt voor het lerarenteam. Wie respectvol benaderd wordt en voldoende in dialoog kan gaan als iets moeilijker loopt, zal meer gericht zijn op **samenwerking** dan diegene die zich te weinig gezien voelt. Waar zelfzorg aangemoedigd wordt, verleggen mensen uit vrije wil hun grenzen als het nodig is door omstandigheden. Als ze daartoe gedwongen worden, verwachten ze compensatie waardoor relaties binnen de organisatie onder druk komen te staan.

Het lijkt tegenstrijdig maar is het niet. Zelfzorg en omgevingsbewustzijn, het waarnemen van de zorgvraag van de ander of van de organisatie, gaan hand in hand. Wie de eigen grenzen bewust aanhoudt, verlegt of overstijgt, blijft vrij. Wie zich *vrijwillig* engageert, hoeft niets extra te eisen van de omgeving. Intrinsiek gemotiveerde leraren en leerlingen stemmen zich als vanzelfsprekend af op de zinvolle bijdrage aan het geheel. Verantwoordelijkheid voor zichzelf en professionele verantwoordelijkheid, liggen dan in elkaars verlengde. De vragen 'Wat is belangrijk voor mij?' en 'Wat is belangrijk voor de anderen vanuit mijn plek in deze context?' komen beide aan bod. Afspraken houden daardoor langer stand.

2.7. Invulling van het leergebied RSV - Leeftijdsgebonden beleidskeuzes

Vanuit onze antroposofische visie

De antroposofie biedt ons inzichten over de oorsprong en de bestemming van de mens. Die visie vormt de achtergrond van hoe wij willen omgaan met het leergebied RSV. Dat betekent onder meer het volgende.

- Kinderen de gedachte doorgeven dat ze er zijn omdat ze zelf zo graag naar de aarde wilden komen, dat ze verwacht werden, gewild door hun engel en verwelkomd door hun ouders.
- Kinderen die (reeds op jonge leeftijd) spreken over zaadjes en eicel, toch meenemen in de ruimere beleving van het wonder. “Het is zo bijzonder dat jij er bent. Jij bent een droom die uitgekomen is!”
- Als leerkracht stilstaan bij jouw beleving van het mysterie dat het leven is. Van daaruit kan je ogenschijnlijk materiële vragen van kinderen, optillen. Je geeft hen met jouw houding iets mee over de schoonheid en het wonder van de schepping.
- Men meent in onze tijd dat men kindvriendelijk bezig is wanneer intellectuele kennis op een versimpelde manier wordt overgedragen. Kinderen willen heel graag worden aangesproken in hun vermogen tot beeldend weten. Dat is iets fundamenteel anders dan leren via prentjes. Het gaat om een wijsheid die verder reikt dan wat we met ons verstand vatten. In die ruimere belevingswereld speelt zich de kindertijd af. Wanneer seksuele voorlichting aan kinderen herleid wordt tot kennisoverdracht, wordt er een stap overgeslagen. Warme beelden in beeldende verhalen en in het taalgebruik van de leerkracht, sluiten aan bij het kinderlijke ‘beeldschoon weten’. Zij leggen de basis voor het latere verstandelijke begrip. Dat wordt dan ingebed in een sfeer van eerbied en verwondering.

Leeftijdseigen in dialoog gaan

- We gaan normaliserend om met intimiteit door in de dagelijkse omgang zaken te benoemen. Bijvoorbeeld: bij een balspel attent maken op pijn en kwetsbaarheid van de zone onder de gordel, bespreken wat er bij jongens/meisjes kan gebeuren als ze daar geraakt worden. Bij de jongsten die nog fysiek verzorgd worden bij naar het toilet gaan, zeg je als leerkracht hardop wat je gaat doen om hen te helpen. De fysieke aanraking door de verzorgende is vanzelfsprekend op die leeftijd. Benoemen is een uiting van respect en normaliseert. “Ik ga je helpen met je piemeltje zodat je recht in de pot kan plassen.” “Kom, ik zal je poep afvegen.” Een oudere kleuter kan bevraagd worden. “Kijk je goed of je piemeltje recht in de pot zal plassen?” “Kan je het al zelf of zal ik je helpen om je poep schoon te maken?”

- Na een val op de schaamstreek met pijn of kwetsuur in de intieme zone, gaan we afgestemd om met de gevoeligheid van het betrokken kind. “Kom even mee naar een rustige plek zodat we kunnen kijken hoe we je kunnen verzorgen.” “Laat me even kijken naar je piemeltje/spleetje zodat ik je kan verzorgen.” Ongemak wordt doorbroken met een geruststellende opmerking, er moet immers gehandeld worden. “Vind je het wat vervelend? Dat snap ik, maar je moet verzorgd worden.” Vanaf de vierde klas, rond 9 à 10 jaar, checken we of een vertrouwde persoon de situatie veiliger maakt voor het kind. “Heb je liever dat jouw juf/meester even kijkt?” Jouw aanvoelen als leerkracht is ook belangrijk. Voel jij je wat ongemakkelijk bij de situatie, spreek dan een collega aan die het kan overnemen. Diezelfde dag worden de ouders op de hoogte gebracht van wat er gebeurde en hoe hun kind verzorgd werd.
- We geven informatie over ongesteld zijn. Bij jonge kinderen gebeurt dat nog niet per sé in de hele klas. Wanneer het bij één meisje gebeurt in een nog jonge klas, kan er kort iets over gezegd worden. Daarbij checken we of zij het goed vindt dat andere kinderen er iets over horen, of we stellen enkel haar gerust, wijzen waar er een toilet is waar ze verband kan weggooien. We kiezen ervoor geruststellend en normaliserend te praten over wat een heel normaal lichamelijke gebeuren is.
- In een respectvol en normaliserend klasklimaat zullen seksueel getinte opmerkingen die kinderen vaak maken uit ongemak, minder voorkomen. Het is belangrijk in te gaan op seksueel getinte opmerkingen die lacherig worden gemaakt. “Jazeker, jullie zijn op een leeftijd dat dat allemaal spannend wordt, heerlijk toch.” Kwetsend uitgesproken toespelingen op bijvoorbeeld okselhaar (‘vies’) of beginnende borstontwikkeling (‘eikes jij krijgt tieten’) worden meteen aangegrepen om bij te sturen. Voor jonge tieners zijn die lichamelijke veranderingen best ingrijpend. Het helpt als een volwassene er normaal over praat en niet accepteert dat het fout gemaakt wordt. Dat werkt immers schaamte in de hand die nergens voor nodig is. Ook gendergerelateerde opmerkingen worden in een context van acceptatie geplaatst. “Natuurlijk mag een jongen ook lang haar dragen als hij dat wenst, net als een meisje voor kort haar kan kiezen. Iedereen mag kiezen hoe hij of zij het haar draagt, dat maakt niet uit.” “Dit spel kunnen jongens en meisjes echt samen spelen, we horen allemaal samen in onze klas.” Rolpatronen kunnen bewust doorbroken worden door kinderen bijvoorbeeld bij een volksdans de kans te geven een stel te vormen met een seksegenoot of juist niet. Bij dansen in paren, kunnen jongens en meisjes de passen van beide rollen aangeleerd krijgen. Ook bij het kiezen van toneelrollen biedt openheid rond genderdiversiteit kinderen de kans om meer kanten van zichzelf te ontdekken en te beleven. Sommige jonge tieners vinden het al oprecht ongemakkelijk om door gelijk welke leeftijdsgenoot te worden aangeraakt tijdens spelletjes of bij het dansen. Dat ongemak hoort bij de ontwikkeling, het zijn nieuwe gevoelens waarvoor kinderen soms terugdeinzen. Een alerte leerkracht zal dit opmerken en kan er iets over vragen zonder er een groot ding van te maken. Handen bij elkaar op de schouders leggen in plaats van in de zij, lost misschien al veel op.

- Er is een hyperalerte mentaliteit ontstaan i.v.m. mogelijk ongepaste intimiteit tussen volwassenen en kinderen. Zo kan er bijvoorbeeld onterecht argwanend worden gekeken naar een leerkracht die in een gemeenschappelijke kleedkamer of op schoolreis in de slaapzaal bij de leerlingen even checkt of alles vlot loopt. Toch is het ook geen goed idee om kinderen daar de hele tijd zonder toezicht te laten. Een respectvolle klop op de deur en luidop zeggen dat je even komt kijken of alles in orde is, kan deze situatie helder houden.

Voorlichting – uitdrukkelijk praten met de kinderen over seksualiteit

Jonger dan de vierde klas

Alle kinderen, ook de jongsten op school, maken een ontwikkeling door op seksueel gebied. Zij ontdekken zichzelf, wennen aan hun lichamelijke en beleven die soms uitdrukkelijk seksueel getint. Op jonge leeftijd en tot in de derde klas, worden situaties van seksueel getint spel, grapjes, vragen en toespelingen opgevangen met een kort antwoord of een bijsturende opmerking. De pedagogische reactie is steeds **een mix van eerbied, normalisering en omgevingsbewustzijn**. Eerbied voorleven, betekent dat bijvoorbeeld kwetsend seksueel getint taalgebruik, door de leerkracht wordt opgemerkt en uitdrukkelijk ongepast wordt genoemd. Intieme lichaamsplekken worden waar nodig benoemd in taal die voor jonge kinderen toegankelijk is (piemel en spleetje, een baby groeit in mama's buik, babygangetje, plasgaatje). De leerkracht treedt normaliserend op. Een seksueel getinte situatie wordt rustig en duidelijk aangepakt, net als ieder voorval tussen kinderen. Het referentiekader waaraan seksueel getint gedrag kan worden getoetst (zie p 3), biedt een leidraad voor het beoordelen van dat gedrag. Ook normale gedragingen die bij de ontwikkeling horen, zullen binnen de context van de school vaak begrensd worden. De schoolomgeving is nu eenmaal niet de meest geschikte plek voor seksueel getinte experimenten. De emotionele en fysieke maturiteit van alle betrokken kinderen kan immers te moeilijk worden ingeschat.

Vierde klas

Bij kinderen rond de 10 jaar verandert het lichaamsritme. Een tragere hartslag, diepere ademhaling en hogere bloeddruk stellen het kind in staat zich intenser met het aardse leven te verbinden. Kinderen worden zich bewuster van hun eigen lichamelijke. In de jaren daarna, zal hun lichaam veranderen in het proces tot 'aarderijpheid', de puberteit. Vanaf deze leeftijd past het om uitdrukkelijk in te gaan op die lichamelijke veranderingen door eventueel meer informatie te geven aan een individueel kind of aan de klas waar nodig. De leerkracht is alert en merkt het op als er iets leeft dat het best even toegelicht wordt, vooraleer het uitmondt in schaamte of onvriendelijke omgang tussen de kinderen.

Verliefd worden speelt al bij kleuters, bij jonge tieners krijgt het een ander karakter. Op die leeftijd ontstaan romantische gevoelens vanuit het verlangen eenzaamheid te overwinnen. De grote aantrekkingskracht tussen mensen die willen versmelten met elkaar, ligt in die mogelijkheid tot het ervaren van een eenheid die de eigen individualiteit overstijgt. De kiem daarvan zien we al bij verliefde jonge kinderen. Verlangen naar elkaar is de consequentie van de menselijke eenzaamheid die ontstaat door de ontwikkeling van het individu. Dat begrijpt een kind gevoelsmatig voor het eerst op deze leeftijd. Het is ook de context van waaruit seksueel contact kan geduid worden: heel dicht bij elkaar willen zijn, zo dicht als maar mogelijk.

Vijfde klas

Met kinderen in gesprek zijn over seksualiteit, kan enkel in een veilig klasklimaat. In een veilige klas, weten kinderen dat ze de leerkracht en elkaar kunnen vertrouwen. Dan durven ze vragen stellen of vertellen waarover ze onzeker zijn. Niemand wordt uitgelachen, ook niet nadien op de speelplaats of via online grapjes of commentaren. In een klas waar ieders eigenheid gerespecteerd wordt en waar samenhang heerst, kunnen gevoelige thema's besproken worden. Door aandacht te schenken aan alle aspecten van sociaal-emotioneel leren, wordt aan zo'n klasklimaat gewerkt. Waar kinderen vrezen dat ze zullen worden uitgesloten of het mikpunt zullen worden van een pester, zal niemand zich kwetsbaar willen opstellen.

In de lente, voor de paasvakantie en na krokus, krijgen de kinderen de gelegenheid om in een 'gespreksdoos' een briefje te stoppen met vragen over wat hen bezighoudt rond lichamelijke veranderingen, verliefd worden, kinderen krijgen, Deze vragen vormen de leidraad van een klasgesprek dat wordt voorbereid met het zorgteam. Kinderen mogen anoniem een vraag stellen. Ze kunnen in het gesprek meer vertellen over hun vraag maar ook zonder dat ze zich bekend maken, wordt hun vraag besproken. Op deze leeftijd krijgen organen hun fysiologische naam: piemel wordt penis, babygangetje wordt vagina, mama's buik waarin de baby groeit, wordt baarmoeder. Hierover spreken gebeurt op een gewone manier. Het gaat om het doorgeven van dingen die er toe doen, net als bij alles wat we aan kinderen willen vertellen. Kinderen krijgen de uitdrukkelijke boodschap dat ze het hele schooljaar door met vragen altijd terecht kunnen bij hun leerkracht of bij een andere leerkracht die ze kiezen. Over seksualiteit praten, wordt ingebed in een bredere, kunstzinnige context. De leerkracht biedt oefeningen en gesprek aan die voor hem of haar passen bij het thema.

Dat kan bijvoorbeeld gaan over

- schilderen met contrasterende kleuren die elkaar aanvullen in het grensgebied waardoor iets nieuws ontstaat, tekenen van vormen op basis van rechte en kromme
- geleide tastervaringen: Hoe voelt het als iemand zachtjes over je hand aait, kan je het verschil waarnemen tussen de ene en de andere aanraking? Voelt het fijn, spannend, onprettig, ... ?
- geleide oefeningen in vertrouwen en lichaamsbewustzijn: Kan je je geblinddoekt laten leiden en hindernissen nemen door de stem van de ander te volgen? Wat merk je in jezelf tijdens die oefening? Wat verandert er? Hoe zet je je voeten? Hoe adem je? Wat merk je als de blinddoek weer af gaat? En wat gebeurt er in je als jij leidt?

- contact maken op een nieuwe manier: Hoe voelt het om een minuut in de ogen van je buur te kijken? Wat zie je? Ga je zuchten of net je adem inhouden? Word je vrolijk, verlegen, boos, ...?
- in een klasgesprek de kracht van delen ervaren: Bewust leren luisteren en ontvangen, zonder commentaar stilstaan bij de eigen gevoeligheid en die van de ander. Wat maakte jou al heel blij en gelukkig? Waardoor ben jij het meest gekwetst geweest?

Zesde klas

In de zesde klas worden in het tweede trimester voor de paasvakantie, een aantal lessen RSV ingericht, bij voorkeur op vrijdagmiddag. Op dat moment van de week is er een ontspannen klimaat in de klas. Met kinderen in gesprek zijn over seksualiteit, kan enkel in een veilig klasklimaat. In een veilige klas, weten kinderen dat ze de leerkracht en elkaar kunnen vertrouwen. Dan durven ze vragen stellen of vertellen waarover ze onzeker zijn. Niemand wordt uitgelachen, ook niet nadien op de speelplaats of via online grapjes of commentaren. In een klas waar ieders eigenheid gerespecteerd wordt en waar samenhangigheid heerst, kunnen gevoelige thema's besproken worden. Door aandacht te schenken aan alle aspecten van sociaal-emotioneel leren, wordt aan zo'n klasklimaat gewerkt. Waar kinderen vrezen dat ze zullen worden uitgesloten of het mikpunt zullen worden van een pester, zal niemand zich kwetsbaar willen opstellen. Kinderen krijgen de uitdrukkelijke boodschap dat ze steeds de klasleerkracht of een andere leerkracht die ze zelf kiezen, mogen aanspreken als ze met vragen zitten over wat dan ook.

Hoewel het over gewone zaken gaat, is het toch de bedoeling dat de kinderen wat besproken wordt in de klas, ook in de klasgroep houden. Het is niet fijn voor jongere kinderen om dingen te horen te krijgen waar ze niet aan toe zijn. De verantwoordelijkheid voor elkaar en voor de andere kinderen, als oudsten in de school, wordt uitdrukkelijk genoemd. Op vrijdag gaan de kinderen na school het weekend in, waardoor het sowieso minder zal voorkomen dat wat in de klas besproken werd ook op de speelplaats gaat leven.

De lessen RSV worden voorbereid in samenspraak met het zorgteam. Zij worden gegeven door de eigen klasleerkracht, in duo met een leerkracht van het andere geslacht zodat meisjes en jongens een rolmodel hebben in het klasgesprek. Het uitgangspunt van dat gesprek, is het mooie van relaties. De mens heeft op aarde de mogelijkheid zich liefdevol te verbinden met een ander mens. We verlangen daarnaar. Het maakt ons gelukkig. En het kan het begin van wonderlijk nieuw leven zijn, als we volwassen zijn en daarvoor kiezen.

Kinderen op deze leeftijd hebben behoefte aan concrete informatie. Wat hen vooral bezighoudt, is wat er in hun eigen lichaam gebeurt of staat te gebeuren. Jongens en meisjes gaan grote lichamelijke veranderingen doormaken waardoor ze ieder op hun manier krachtiger en gevoeliger in het leven zullen gaan staan. Bij meisjes ligt daarbij de nadruk op de mogelijkheid van hun lichaam om later als vrouw kinderen te dragen en te voeden en de menstruatie en borstontwikkeling die daarbij horen. Bij jongens gaat het ook om geslachtsrijp worden en dus later als man vader kunnen worden wat zich uit in de eerste zaadlozing. Ook haargroei en stemverandering horen erbij.

Met eigenlijke begeerte en willen vrijen, zijn jonge tieners over het algemeen nog niet zo bezig. Meer informatie daarover past in de latere leerjaren in de middelbare school. Wel wordt er al verteld dat het verlangen naar elkaar zich kan voordoen tussen een man en een vrouw, een man en een man, een vrouw en een vrouw. Kinderen die gevoelens beginnen te hebben voor iemand van hetzelfde geslacht, krijgen zo de boodschap dat dat een normale mogelijkheid is. Alle kinderen vernemen dat hetero, homo of lesbisch zijn, allemaal uitingen zijn van liefde tussen mensen. Ook transgender zijn kan toegelicht worden. Kinderen horen daarover, mogelijk is er een kind op school dat aangeeft eigenlijk een jongen/meisje te zijn in een ander lichaam.

Het gesprek komt vlotter op gang wanneer kinderen op voorhand hun vragen kunnen opschrijven en in een gespreksdoos stoppen, al dan niet anoniem. Zo kom je er als leerkracht achter wat de kinderen bezighoudt, wat ze al opvingen en wat voor hen onduidelijk is. Alle vragen krijgen een duidelijk antwoord, aangepast aan de leeftijd van de kinderen. Om te weten aan welke informatie een kind nood heeft, kan je vragen wat het kind er al over weet en wat het nog meer zou willen weten. Anticonceptie, hoe vrijen precies in elkaar zit en seksueel overdraagbare ziektes, zijn thema's die doorgaans nog niet aan de orde zijn in de lagere school. Als kinderen er toch over gehoord hebben, is het nodig bijvoorbeeld concreet toe te lichten wat een condoom is en met welk doel het gebruikt wordt.

Het is belangrijk dat meisjes ook over jongens en jongens ook over meisjes horen. Ze blijven dan geen vreemden voor elkaar en het wederzijdse respect voor elkaars ervaringen wordt versterkt. Beiden krijgen de boodschap mee dat het fijn hebben met elkaar, betekent rekening houden met elkaar. Elkaars lichaam leren kennen en je eigen lichaam delen met een ander door bijvoorbeeld te zoenen of te knuffelen, doe je op het moment dat je dat heel graag wil en zoals je dat wil. Je moet het zeggen als iemand anders iets doet wat voor jou niet oké is. Als iemand dat tegen jou zegt, houd je daar meteen rekening mee. Het is belangrijk dat je je veilig voelt bij die ander.

Mogelijke aanvulling: "Wanneer jullie later gaan vrijen, is het net zo belangrijk dat je het ook veilig houdt door ervoor te zorgen dat je niet ongepland vader/moeder wordt en je jezelf gezond houdt!"

In een vervolggeregprek, na een week waarin ook de gespreksdoos er weer stond, komen ook sexting, grooming en porno aan bod.

- Sexting: Het is belangrijk ook lagere schoolkinderen er al op te wijzen dat intieme beelden delen, nooit een goed idee is. De beelden blijven voor altijd bestaan en kunnen met een enkele klik heel snel bij veel mensen terechtkomen. Jij kan er dan niet meer voor kiezen wie jou zo ziet.
- Grooming: Er wordt aan kinderen gezegd dat ze enkel 'digitale vrienden' mogen hebben die ze ook in het echt kennen. Er zijn nu eenmaal mensen die zich voordoen als iemand die vriendelijk is en wil helpen (bijvoorbeeld op een gameplatform) en die toch slechte bedoelingen hebben (bijvoorbeeld intieme foto's of filmpjes verkrijgen die ze dan verspreiden).

- Porno: Beelden van mensen die seks hebben, die je soms per ongeluk op het internet tegen komt of waar mensen ook wel naar op zoek gaan, tonen acteurs die in een pornofilm spelen. Er zijn geen regels over hoe je er uit zou moeten zien of wat je zou moeten doen of toelaten om aantrekkelijk te zijn of om goede seks te hebben. Echte, fijne seks gebeurt tussen twee mensen die er allebei voor kiezen en het doen op de manier die hen beiden blij maakt.

Preventieve maatregelen

Gericht speelplaatstoezicht houden is om verschillende redenen nuttig. Kinderen ervaren meteen het verschil tussen alert of onaandachtig toezicht. Pesten en grensoverschrijdend seksueel experimenteergedrag, komen vaker voor wanneer kinderen aan zichzelf worden overgelaten. De bijsturende kracht van een volwassene is in die gevallen echt nodig. Waar in onze school verbergen kinderen zich? Zijn er duidelijke afspraken over toiletbezoek en ook weer weggaan uit die ruimte? In het beste geval kunnen we rekenen op de gezonde dynamiek in onze klasgroep wanneer we op uitstap gaan. Kinderen kunnen leren dat ze het voor elkaar veilig kunnen houden in plaats van te trachten op een foute manier gebruik te maken van een moment met minder toezicht. Duidelijke afspraken voorafgaand aan een schooluitstap, regelen de omgang met elkaar en het hoe en wat in publieke ruimtes zoals openbaar vervoer, de bibliotheek, ... Zwemlessen geven aanleiding tot seksueel experimenteel gedrag zoals gluren, aanrakingen, stiekem beelden maken en delen. Voorafgaande afspraken, scheppen een kader waarin kinderen beseffen wat kan en wat niet.

Gsm-gebruik door kinderen zet ook op jonge leeftijd de deur open voor hatelijke gedragingen en seksueel getinte boodschappen. Op onze school blijven telefoons in de boekentas. We ontraden ouders om ze aan kinderen ter beschikking te stellen. Dat maakt deel uit van ons beleid op het vlak van mediawijsheid (zie het hoofdstuk Mediawijsheid).

Over opmerken en melden van misbruik

Soms weten we welke kinderen in onze klassen reeds geconfronteerd werden met de schaduwzijde van de menselijke seksualiteit. Die kan ontaarden in misbruiksituaties waarin een kind is overgeleverd aan de dominante volwassene die zijn lusten botviert en het kind manipuleert. Van sommige kinderen weten we het wellicht niet terwijl het toch aan de gang is, achter de gevel van een schijnbaar intact gezin. Het is ook voor kinderen die lijden onder misbruik goed dat zij op een mooie manier informatie krijgen over seksualiteit en lichamelijke integriteit. Maar het is niet genoeg. Het is belangrijk alert te zijn en gedragingen van kinderen die je bezorgd maken, goed te observeren. In welke specifieke situaties voel je aan dat er iets niet klopt? Welk gedrag komt voor jou over als het signaal van een probleemsituatie? In de Normatieve lijst van Sensoa.be, worden gedragingen bij kinderen die signalen kunnen zijn van seksueel misbruik, uitdrukkelijk vermeld. Bij een vermoeden van misbruik, hebben leraren meldingsplicht aan de directeur. Directie, CLB en vertrouwensartsencentrum, hebben de verantwoordelijkheid uit te zoeken of de integriteit van een bepaald kind beschermd moet worden.

Verhalen of poppenspellen waarin verteld of voorgespeeld wordt hoe fout het is dat een sterker iemand een kleiner iemand pijn doet, kunnen een hand reiken aan deze kinderen. In die verhalen wordt hoop meegegeven. Dankzij warmte en liefde kan de kwetsing helen. Het is van belang dat misbruikte kinderen te weten komen dat het niet oké is wat hen overkomt. En dat het kan gestopt worden, dat er mensen zijn die daarbij kunnen helpen. Mogelijk gaan zij naar aanleiding van een verhaal er over tekenen en op iets oudere leeftijd er over praten. Hulp bieden is noodzakelijk. De kinderen moeten horen dat zij altijd iemand op school kunnen aanspreken, dat ze geholpen zullen worden. Te veel kinderen die nu volwassen zijn hebben de ervaring dat hun omgeving hun signalen niet heeft opgepikt. De school kan haar rol van gezondmakende omgeving bewust opnemen voor deze kinderen. In het deel over Trauma helen wordt hierop iets dieper ingegaan.

Informereren van ouders

Het is voor kinderen erg fijn dat hun ouders hen begeleiden bij hun seksuele ontwikkeling. We kunnen er niet op rekenen dat dat in alle gezinnen gebeurt. In de school doen zich bovendien andere uitwisselingen voor dan thuis, ook waar het gaat om relaties en seksualiteit. We delen dus met de ouders de verantwoordelijkheid voor de relationele en seksuele vorming van de kinderen. Vanuit de school informeren we de ouders en houden we het thema bespreekbaar. Ouders worden doorheen de schooljaren via de ouderavonden meegenomen in onze schoolvisie op RSV. In iedere klas komt dit minstens één maal per jaar uitdrukkelijk aan bod op een ouderavond. Zo vernemen ouders hoe wij er mee omgaan en wat we de kinderen vertellen op welke leeftijd.

Samengevat wordt per klas het volgende meegegeven aan ouders.

Peuters en kleuters

Voor de voorbereiding van het gesprek met ouders, vormt alles in dit hoofdstuk de achtergrond. Informatie per leeftijd staat in: Seksueel gedrag tot 12 jaar, p 5-7 en Voorlichting per klas, p 13-17.

- Taal die verwijst naar de geestelijke oorsprong van het leven en het wonder van de komst van een kind als uit een hemeldroom.
- Intieme lichaamsplekjes waar jongens en meisjes in verschillen, benoemen in taal die kinderen kunnen overnemen: piemeltje, spleetje, mama's buik waar de baby in groeit, babygangetje, plasgaatje.
- Gewoon verzorgend omgaan met de kinderen waarbij ze steeds autonomer worden naarmate ze de overstap naar de lagere school zullen maken.
- Seksueel getinte spelletjes zijn normaal en gezond zolang aan de criteria van het vlaggensysteem (p 3-4) is voldaan: toestemming, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid, passend bij de ontwikkeling, passend in de context, zelfrespect. De school is echter geen geschikte context voor seksueel experimenteelgedrag waardoor aan de kinderen zal gevraagd worden hun kleertjes aan te houden tijdens het spelen.

- Wanneer er problematisch gedrag zou zijn, worden kinderen daar op gewezen. Er is dan niet voldaan aan de criteria. (zie voorbeelden concrete voorvallen p 22) Die situatie wordt besproken met de directeur en ouders worden ervan op de hoogte gebracht. Het gedrag wordt binnen de school gestopt, de betrokken kinderen opgevolgd.

Eerste, tweede, derde klas

Voor de voorbereiding van het gesprek met ouders, vormt alles in dit hoofdstuk de achtergrond. Informatie per leeftijd staat in: Seksueel gedrag tot 12 jaar, p 5-7 en Voorlichting per klas, p 13-17.

- Gaandeweg worden de kinderen zich bewuster van hun eigen lichamelijkeheid waardoor openlijk seksueel getint (auto-erotisch) gedrag zich rond de leeftijd van 9 jaar niet meer zal voordoen.
- Kinderen blijven nieuwsgierig naar elkaar en naar 'waar baby's vandaan komen'. Die vraag krijgt nog een hoofdzakelijk beeldend antwoord. Zo worden kinderen op deze leeftijd gerespecteerd en gevoed in hun gevoelsmatige belevingen. Die staat naast de 'nuchtere' informatie die ze misschien via andere wegen opvingen.

Vanaf de vierde klas

Voor de voorbereiding van het gesprek met ouders, vormt alles in dit hoofdstuk de achtergrond. Informatie per leeftijd staat in: Seksueel gedrag tot 12 jaar, p 5-7 en Voorlichting per klas, p 13-17.

- Alle kinderen maken de overgang van 'wij allemaal samen in de kring' naar 'ik en de anderen'. Deze voor het eerste beleefde individualiteit luidt de tienertijd in. Die tijd brengt grote veranderingen met zich mee.
- Lichamelijke veranderingen treden bij sommige kinderen al op. Indien er in de klas al een meisje ongesteld wordt, is daar aandacht voor.
- Kinderen maken seksueel getinte grapjes of zoeken soms via grof taalgebruik een uitweg voor hun beginnend ongemak met het thema seksualiteit. We treden bijsturend op en noemen de veranderingen bij naam zodat er geen taboe rond gaat heersen.

Vijfde klas

Voor de voorbereiding van het gesprek met ouders, vormt alles in dit hoofdstuk de achtergrond. Informatie per leeftijd staat in: Seksueel gedrag tot 12 jaar, p 5-7 en Voorlichting per klas, p 13-17.

- We houden de vinger aan de pols van de rijpheid in de groep.
- Kinderen krijgen in deze klas uitdrukkelijke lessen in RSV. Deze lessen worden voorbereid in samenwerking met het zorgteam.
- In de vijfde klas gaan we uit van de vragen die de kinderen zich stellen over lichamelijke veranderingen, waar baby's vandaan komen, wat vrijen is, Die vragen kunnen ze stellen via een gespreksdoos, al dan niet anoniem. In een klasgesprek komen hun vragen aan bod.
- Niet alles is misschien geschikt voor een klassikale aanpak. Kinderen krijgen de uitdrukkelijke boodschap dat ze altijd hun leerkracht of een leerkracht die ze zelf kiezen, mogen aanspreken als ze ergens mee zitten.
- Seksuele organen krijgen hun fysiologische naam.
- Er wordt over lichamelijke en over de lichamelijke veranderingen van de puberteit gesproken op een gewone manier, zoals over andere onderwerpen die we met de kinderen bespreken.
- Het thema relaties en seksualiteit wordt door de klasleerkracht ingebed in een bredere, kunstzinnige context.

Zesde klas

Voor de voorbereiding van het gesprek met ouders, vormt alles in dit hoofdstuk de achtergrond. Informatie per leeftijd staat in: Seksueel gedrag tot 12 jaar, p 5-7 en Voorlichting per klas, p 13-17.

- In de zesde klas krijgen de kinderen informatie over de (komende) veranderingen van hun lichaam en over de fysiologische kenmerken van vrouwen en mannen.
- Net als in klas vijf, kunnen in klas zes de kinderen op voorhand vragen stellen via de gespreksdoos. Alle vragen krijgen een duidelijk antwoord, aangepast aan de leeftijd van de kinderen. Vertrekpunt is wat de kinderen zelf al weten en wat ze te weten willen komen.
- Niet alles is misschien geschikt voor een klassikale aanpak. Kinderen krijgen de uitdrukkelijke boodschap dat ze altijd hun leerkracht of een leerkracht die ze zelf kiezen, mogen aanspreken als ze ergens mee zitten.
- Het uitgangspunt van het gesprek over seksualiteit, is het mooie van relaties en van het verlangen naar elkaar. Anticonceptie, hoe vrijen precies in elkaar zit en seksueel overdraagbare ziektes, zijn thema's die doorgaans nog niet aan de orde zijn in de lagere school. Als kinderen er toch over gehoord hebben en er verward over zijn, is het nodig dit concreet toe te lichten.
- De lessen RSV worden ingevuld door de eigen klasleerkracht, in duo met een leerkracht van het andere geslacht zodat meisjes en jongens een rolmodel hebben in het klasgesprek. De lessen worden voorbereid in samenwerking met het zorgteam.

- We leggen de nadruk op zelfrespect en op respect voor elkaar, jongens en meisjes onderling en naar elkaar toe. Beiden krijgen de boodschap mee dat het fijn hebben met elkaar, betekent rekening houden met elkaar. Grove opmerkingen of seksueel getinte scheldwoorden hebben daarin geen plaats.
- Knuffelen en zoenen, doe je met wie en op het moment dat je dat heel graag wil.
- Homoseksualiteit wordt genoemd als een geaardheid die net als heteroseksualiteit normaal is. Mensen van verschillend of van hetzelfde geslacht kunnen naar elkaar verlangen en verliefd worden op elkaar.
- Genderfluiditeit, het zich 'jongensachtig' of 'meisjesachtig' gedragen naar eigen aanvoelen en talenten, dus niet per sé volgens de stereotype verwachtingen, wordt ingebed in een klimaat van openheid naar ieders eigenheid. Zeker als kinderen er al mee in aanraking kwamen of er vragen bij hebben, wordt uitgelegd dat een transgenderpersoon zich een jongen in een meisjeslichaam voelt, of een meisje in een jongenslichaam.

In een vervolgggesprek, na een week waarin ook de gespreksdoos er weer stond, komen ook sexting, grooming en porno aan bod.

- Sexting: Het is belangrijk ook lagere schoolkinderen er al op te wijzen dat intieme beelden delen, nooit een goed idee is. De beelden blijven voor altijd bestaan en kunnen met een enkele klik heel snel bij veel mensen terechtkomen. Jij kan er dan niet meer voor kiezen wie jou zo ziet.
- Grooming: Er wordt aan kinderen gezegd dat ze enkel 'digitale vrienden' mogen hebben die ze ook in het echt kennen. Er zijn nu eenmaal mensen die zich voordoen als iemand die vriendelijk is en wil helpen (bijvoorbeeld op een gameplatform) en die toch slechte bedoelingen hebben (bijvoorbeeld intieme foto's of filmpjes verkrijgen die ze dan verspreiden).
- Porno: Beelden van mensen die seks hebben, die je soms per ongeluk op het internet tegen komt of waar mensen ook wel naar op zoek gaan, tonen acteurs die in een pornofilm spelen. Er zijn geen regels over hoe je er uit zou moeten zien of wat je zou moeten doen of toelaten om aantrekkelijk te zijn of om goede seks te hebben. Echte, fijne seks gebeurt tussen twee mensen die er allebei voor kiezen en het doen op de manier die hen beiden blij maakt.

Wat bij een voorval van seksueel getint grensoverschrijdend gedrag?

Bij een voorval van seksueel getint grensoverschrijdend gedrag (bijvoorbeeld ongewenste aanrakingen, gluren, aanhoudend plagen of pesten door middel van seksueel getinte uitspraken, beelden afdwingen of verspreiden), worden de betrokken ouders geïnformeerd. Het is nooit de bedoeling kinderen te stigmatiseren. Zij onderzoeken de grenzen van een nieuw terrein en kunnen daarbij al eens een misstap begaan. Niemand heeft er baat bij dat een voorval wordt gedramatiseerd. Minimaliseren of verhullen is evenmin aan de orde. In een open dialoog met ouders en kinderen, wordt er het meest geleerd uit een voorval. **De directeur en de betrokken leerkrachten, ontwikkelen een concrete aanpak en nemen gepaste maatregelen.** Dat kan gaan om gericht toezicht (bijvoorbeeld op gsm-bezit), dichte observatie van het gedrag van sommige kinderen en opvolging van het welzijn en de veiligheid van de betrokken kinderen.

2.8. Concrete voorvallen op school getoetst aan de zes criteria

- ✓ Een meisje stimuleert zichzelf met wiegende bewegingen en door auto-erotische aanraking tijdens het luisteren naar een verhaal. Zij doet dit openlijk in de groep tot in de tweede klas. Nu, in de derde klas, doet het gedrag zich niet meer voor.

Auto-erotisch gedrag en masturbatie, horen erbij van op jonge leeftijd. Kinderen jonger dan acht, beleven het nog niet als iets dat je voor jezelf houdt. Het beschreven gedrag en de leeftijd, passen bij de normale *ontwikkeling*. Wanneer andere kinderen het zouden opmerken en zich er aan storen, moet het bespreekbaar gemaakt worden. Omwille van de *context*, kan er dan aan het meisje gevraagd worden het niet meer te doen. Ook haar *zelfrespect* kan een reden zijn om er mee op te houden, indien zij door dit spontane gedrag dreigt raar bekeken en uitgesloten te raken.

Tot het kind apart: “Ines, het is op zich wel oké dat jij jezelf op deze manier graag voelt tijdens een verhaal. Maar je bent in een groep en voor andere kinderen is het storend. Daarom vraag ik je er op te letten dit niet meer te doen.”

- ✓ Bij het omkleden voor de les L.O. doet een jongen van negen zijn broek naar beneden en trekt de aandacht van de anderen zodat ze naar hem kijken.

Dit gedrag is op zich is geen uitzonderlijk experiment. De situatie geeft echter de toekomstige kinderen niet de kans hun *toestemming* te geven. Zij kunnen *onvrijwillig* geconfronteerd worden met hun naakte klasgenoot. Wanneer zij er anderen over zouden vertellen, kan de betrokken jongen eventueel op een vervelende manier in het vizier komen. Dus ook zijn *zelfrespect* speelt hier een rol. Bijgevolg kan er aan alle kinderen gevraagd worden bij het omkleden hun onderkleding aan te houden en niemand te storen met ongevraagde spelletjes.

“Ivan, jij toont je plots aan iedereen en je vindt dat waarschijnlijk spannend en grappig. Maar je weet niet of de anderen dat wel echt grappig en fijn vinden. Je overvalt hen ermee en dat hoort niet. We spreken af dat jij en alle kinderen in het vervolg hun onderkleding aanhouden bij het omkleden.”

- ✓ Enkele kinderen gluren over en onder de deur van kleedhokjes in het zwembad.

Gluren is altijd grensoverschrijdend, ook al komt het voort uit de natuurlijke nieuwsgierigheid van kinderen. Diegene die bekeken wordt heeft immers geen *toestemming* gegeven. Er is geen sprake van *vrijwilligheid*. Aan het *zelfrespect* van de kinderen die gluren is evenmin voldaan. Zij doen iets dat ze waarschijnlijk zelf onprettig zouden vinden. Wat je zelf niet fijn zou vinden, toch doen bij een ander toont een gebrek aan respect voor die ander en voor je eigen waarden. Dat kunnen kinderen leren uit een gluurincident.

“Naar iemand kijken die zich omkleedt of die naakt is, is oké als die persoon dat weet en het fijn vindt. Zonder toestemming is het altijd verkeerd. Jij zou ook niet graag stiekem bekeken worden. Dus doe je het ook niet bij een ander. We respecteren elkaars privacy. Iedereen moet zich in het zwembad veilig voelen tijdens het omkleden.”

- ✓ Een meisje zwemt tot in de zesde klas in enkel een shortje. Ze heeft toch al het begin van borstontwikkeling. De andere kinderen merken dat op en spreken haar erover aan.

Kleine meisjes die nog geen secundaire geslachtskenmerken vertonen, zwemmen wel vaker in enkel een broekje. Maar er komt een leeftijd waarop dat in *de context* van een openbaar zwembad niet meer passend is. Grotere meisjes en vrouwen dragen daar een bikini of een zwempak. Het past bij de *ontwikkeling* van haar misschien gegeneerde leeftijdsgenootjes dat dit meisje opmerkingen krijgt, al voelt zij zich misschien nog prima zonder bovenstukje. Dus ook om zich te beschermen tegen de ongemakkelijkheid die rond haar kan ontstaan, kan zij zich beter meer bedekken, uit *zelfrespect*. Er kan voor haar misschien uitgekeken worden naar een eenvoudig eerder genderneutraal badpak als typisch meisjesachtige badkleding niet bij haar past.

“Laurien, in het zwembad bedekken meisjes ook hun bovenlichaam wanneer dat begint te veranderen. Vraag je zelf aan je ouders naar een ander badpak of heb je graag dat ik het even met hen bespreek?”

- ✓ Een jongen in de vierde klas draagt fijne ringetjes en meisjeskleding. Hij trekt graag op met de meisjes als vriendinnen. De kinderen in de klas maken er niets uit, hij hoort er bij.

Deze situatie is niet problematisch voor wie kijkt door de bril van genderdiversiteit. Niemand wordt erdoor geschaad. Het past bij de *ontwikkeling* van deze jongen. In de *context* van een school die de eigenheid van kinderen ook op dit vlak ondersteunt, is er geen probleem. De jongen voelt zich oké in de groep die hem aanvaardt. Wie echter meent dat deze jongen moet bijgestuurd worden om sociaal-culturele redenen, zal vinden dat dit gedrag niet past bij zijn gezonde ontwikkeling en vrezen dat hij erdoor in moeilijkheden zal komen. Het is belangrijk dat de ouders van deze jongen en ook de andere ouders, het standpunt van de school kennen. Indien de school genderdivers gedrag wenst te respecteren, hebben ouders die het wel een probleem vinden, de taak hier voor zichzelf mee om te gaan.

- ✓ Enkele kleuters van dezelfde leeftijd verstoppen zich achter de bomen om er te experimenteren met voelen en aanraken en met stokjes en steentjes die ze in elkaars lichaamsopeningen stoppen.

Dit experimenteergedrag hoort bij de *ontwikkeling* op kleuterleeftijd en komt elk schooljaar in zo wat alle scholen wel eens voor. Een aantal criteria zijn echter onduidelijk. Vinden alle betrokken kinderen dit fijn en zijn ze in staat hun *toestemming* te geven? Neemt iedereen *vrijwillig* deel? Is er voldoende *gelijkwaardigheid* tussen kinderen die initiatief nemen en diegene die er bij gevraagd worden? Het inbrengen van voorwerpen kan wondjes en pijn veroorzaken en is dus sowieso niet oké omwille van *zelfrespect*.

“Ik zie dat jullie een spannend spel aan het spelen zijn. Vindt ieder kindje dit allemaal wel fijn? Stokjes en steentjes kunnen pijn doen op die gevoelige plaatsen. Dat mogen jullie echt niet doen. Kom, allemaal kleertjes aan en weer spelen op de speelplaats waar juf/meester jullie kan zien.”

- ✓ Een jongen van vijf tekent op de speelplaats een reuzengroot mannelijk en vrouwelijk geslachtsdeel.

Dit is verrassend gedrag waarbij de vraag kan rijzen of het past bij de *ontwikkeling* van deze kleuter. Het zou kunnen dat dit kind afbeeldingen heeft gezien bij een voorlichtingsverhaal dat iemand hem met de beste bedoelingen toonde. Of dat hij betrokken raakte bij het seksueel getint tekenen door oudere kinderen. Het kan ook gaan om problematisch contact met seksuele beelden of grensoverschrijdende ervaringen die het kind hebben overweldigd. Deze jongen voelt waarschijnlijk aan dat het om spannende afbeeldingen gaat en tekent iets van zich af. De *context* van de speelplaats is hiervoor ongeschikt. De tekeningen roepen reacties op en brengen de jongen eventueel in diskrediet. Zonder dat te beseffen, doet hij iets wat zijn *zelfrespect* schaadt. Er is geen sprake van *toestemming* van diegenen die met zulke tekeningen geconfronteerd worden op de speelplaats.

De tekeningen worden verwijderd. “Oscar, die tekeningen zijn te spannend voor op een speelplaats. Kinderen zouden er van kunnen schrikken. We gaan ze uitvegen.”

Zonder bij voorbaat te problematiseren, is het nodig te onderzoeken waar dit gedrag vandaan kwam. “Wat tekende je, Oscar? Had jij zelf ergens zo’n tekeningen gezien? Was jij misschien geschrokken toen je een keer een piemel zag en een spleetje? ...”

Navraag bij de ouders is belangrijk om het gedrag te kunnen kaderen en de integriteit van dit kind te beschermen.

- ✓ Een zesjarige kleuter speelt seksuele spelletjes met een klasgenootje van drie en een half.

Er is niet voldaan aan de noodzakelijke *gelijkwaardigheid*. Het jongere kind kan niet werkelijk *toestemming* geven en *vrijwillig* meegaan in dit spel.

“Kato, vadertje en moedertje spelen, doe je enkel met een kindje dat ook al zes jaar is. Bas is veel kleiner dan jij. Hij wil dit misschien niet echt en dan is het geen fijn spel. Kom maar uit dit huisje, weer in de klas spelen. Laat Bas zelf kiezen wat hij graag wil doen.”

- ✓ Een meisje van vier biedt klasgenootjes een stokje aan om haar aan te raken. Ze blijft het doen, ook nadat er haar gezegd werd er mee op te houden omdat het haar kan kwetsen. Ze hanteert vaak seksueel getinte taal waarover de leerkracht zich zorgen maakt.

Dit meisje neemt initiatief bij het ontdekken van haar eigen lichaam. Dat op zich is vanuit haar *ontwikkeling* gezien oké. Indien het klasgenootje dat ze erbij betreft een leeftijds-genootje is dat het ook plezierig vindt, is het in orde op het vlak van *toestemming*, *vrijwilligheid* en *gelijkwaardigheid*. Zoals bij ieder seksueel getint contact, kunnen er vragen gesteld worden over de *context*. Op school is seksueel gedrag minder makkelijk te hanteren dan bijvoorbeeld bij een familiebijeenkomst waar kinderen samen spelen. Het *zelfrespect* van dit meisje is onvoldoende aanwezig in deze situatie. Zij blijft iets vragen wat haar kan schaden. Samen met de moeder moeilijk bij te sturen seksueel getinte taal bij dit kind, zijn er voldoende redenen om haar ouders (en eventueel verdere professionele hulp) te betrekken. Hoort dit meisje die taal misschien geregeld in haar directe omgeving? Weten de ouders waar hun dochtertje het idee oppikte om iemand te vragen een stokje te gebruiken?

- ✓ Verschillende vrouwelijke leerkrachten ervaren dat eenzelfde vader van de school voor hen oncomfortabel dichtbij komt staan in een gesprekje over zijn kind. Doordat de leerkrachten die nabijheid trachten te ontwijken, verliezen ze de gewenste focus van het gesprek. Zelf een stap achteruit zetten helpt niet, de persoon volgt en zet zich weer even dicht.

In deze situatie is niet voldaan aan de criteria *toestemming* en *vrijwilligheid*. Het gaat om twee volwassenen die in principe evenwaardig zijn. In een professioneel gesprek kan echter toch een onevenwicht spelen op het vlak van *gelijkwaardigheid*. De vader als 'cliënt' van de school, zou zich meer ruimte kunnen toe-eigenen op basis van de dienstverlenende rol van de leerkracht. Zij kan zich daardoor ten opzichte van hem ongemakkelijker voelen. Een oudergesprek is niet de *context* om uit te zoeken hoe dicht je bij elkaar kan staan en of de ander het al dan niet fijn vindt. Uit *zelfrespect* aan beide kanten, wordt deze situatie het best zo snel mogelijk opgehelderd.

Indirect kan deze situatie opgevangen worden door de omstandigheden van het gesprek aan te passen. De leerkracht kan de vader uitnodigen even ergens samen te zitten. Een aangekondigd gesprek kan doorgaan in een lokaal waar een tafel staat om plaats te nemen tegenover elkaar. Ook via lichaamstaal zoals gekruiste armen en direct oogcontact, kan de leerkracht de ruimte die zij nodig heeft weer trachten in te nemen. Een afgewende houding en een been vooruitplaatsen zijn ontwijkende strategieën.

Direct kan de leerkracht zich uitspreken over haar eigen behoefte. Door vriendelijk te zeggen 'Ik zet even een stap achteruit zodat de afstand tussen ons in voor mij comfortabel is', neemt zij met medeweten van de andere persoon de ruimte die zij nodig heeft. Die man weet al dan niet dat hij erg dicht komt, misschien overschrijdt hij bewust een grens, misschien ook niet. In beide gevallen is het belangrijk dat diegene voor wie het niet fijn is, met een duidelijk signaal de eigen grens aangeeft. Spreken vanuit de eigen behoefte, beschermt de respectvolle relatie tussen leerkracht en ouder en voorkomt escalatie. Vanuit emotie naar de ander wijzen op basis van verontwaardigde veronderstellingen, zou tegenreactie uitlokken en zou op zich ook grensoverschrijdend zijn ("Wat probeert u hiermee te bereiken? U vindt het misschien fijn mij te intimideren?! ...").